

ההיבט החברתי בגירושין

שולמית אלבק

המאמר דן בתופעת העלייה בשיעורי הגירושין בעולם המערבי, ובוחר אותה משני היבטים: א. הגורמים החברתיים לתופעה; ב. התוצאות החברתיות של הגירושין. בבחינת הגורמים לגירושין, נסקרים מספר תהליכים חברתיים, שנראים כבעלי קשר להתרופפות קשרי הנישואין והמשפחה. בבחינת תוצאות הגירושין, נידונה התגובה החברתית לתופעת הגירושין בכלל, ולבני המשפחה הגרושים בפרט. המאמר מציע התייחסות חברתית לגירושין בשלושה מישורים: מחקר, מניעה, והיענות לצרכים.

מבוא

הגירושין כדרך לסיום חיי משפחה בלתי מאושרים היו נדירים למדי בעולם המערבי עד מחצית המאה התשע עשרה (צסטר, 1977). למן אותה תקופה ואילך אנו עדים לעלייה מתמדת בשיעור הגירושין, וכיום הולך ונעשה שגור במילון המונחים שלנו המונח "גירושין המוניים" (Mass Divorce) — מונח המצביע על היקפה של התופעה, ובמידה רבה גם על אופיה.

ואכן, הנחונים הסטטיסטיים שברשותנו — אלה המתייחסים למצב בישראל ואלה המשקפים את המצב בעולם המערבי: ארצות הברית וארצות אירופה השונות — מציגים מגמה של גידול מתמיד בשיעור הגירושין. כמרצת השנים האחרונות ניכרת מגמה נוספת — עלייה בשיעור הגירושין במשפחות עם ילדים. מגמה זו מצביעה על כך שהילדים אינם מהווים עוד גורם במניעת פירוק המשפחה כאותה מידה שהיו בעבר הלא רחוק.

בשנת 1981 הגיע שיעור הגירושין באוכלוסייה היהודית בישראל ל-1.3 לכל 1,000 נפשות של האוכלוסייה הממוצעת, או לכ-17% מכלל הנישאים באותה שנה. זאת לעומת 0.9 לכל 1,000 נפשות בשנת 1970 (למ"ס, 1982).

במספרים מוחלטים מדובר ב-4,191 מקרי גירושין בשנת 1981. ואם נתייחס לנתוני אותה שנה בלבד, יבהיר לנו חשבון פשוט, כי מדובר בתופעה חברתית שבה היו מעורבים ישירות כ-12 אלף נפש — שני בני הזוג + ילד אחד במשפחה (בממוצע), ובעקיפין אלפי בני משפחה נוספים — הורים, סבים וסבתות, אחים ואחיות וקרובי משפחה נוספים.

• דר' שולמית אלבק היא מורה בכירה בביה"ס לעבודה סוציאלית באוניברסיטת בר אילן, רמת גן.

הנתונים שבידינו אינם מבחינים אלא הבחנה גסה בלבד, בהבדלים בשיעור הגירושין בקבוצות חברתיות שונות, נושא שבוחדאי ראוי לחקירה ולהבנה נוספת, שכן הנתונים התלקיים הקיימים מרמזים על הבדלים כאלה (למ"ס, פרסומים מיוחדים, 675; וכך, 1980, עמ' 48, 50). באופן כללי ניתן לומר שמגמות העלייה בשיעור הגירושין אינן פוסחות על שום רובד או קבוצה חברתית — כך בארץ וכך בארצות העולם המערבי.¹

בחירת הנושא כפי שהוצג — ההיבט התברתי בגירושין — מחייבת התייחסות לשני מימדים. המימד האחד — הגורמים החברתיים לתופעת העלייה בשיעור הגירושין. המימד השני — התוצאות החברתיות של הגירושין.

ואכן, במסגרת מאמר זה אנסה להתייחס לכמה תהליכים חברתיים, ולהצביע על הקשר שבין תהליכים אלה לבין התרופפות קשרי הגישואין והמשפחה; להאיר כמה מן התוצאות החברתיות של תופעת הגירושין, ולהציע למערכת שירותי הרווחה מישורי התייחסות למשפחות הגרושות.

בחירת תהליכים אלה, בהקשר להשפעתם על התרופפות קשרי הגישואין, חייבת להעשות מתוך נקודת מבט, כי אף אחד מתהליכים אלה אינו מהווה גורם ישיר ובלעדי לתופעת הגירושין ולעלייה בשיעורם. מכלול התהליכים החברתיים, הקשר הפנימי ביניהם, שילובם זה בזה, והשלכותיהם על תחומי חיים וחברה רבים ושונים, כל אלה מהווים קרקע נוחה לצמיחת הגירושין כתופעה חברתית משמעותית, ולהתפשטותם.

עם העלייה בשיעור הגירושין, הולכת ורבה בעולם המערבי הספרות המקצועית העוסקת בצדדים השונים של הבעיה, אולם מעט מאוד נכתב בנושא כאן בארץ.

הגורמים החברתיים לגירושין

את מגמות העלייה בשיעור הגירושין יש לבחון על רקע (א) השינויים החברתיים שחלו למן ראשיתו של תהליך החיעוש והאורבניזציה, ואשר גרמו במישורין או בעקיפין לשינוי במבנה המשפחה ובתפקידיה. (ב) שינוי הערכים החברתיים הקשור בתהליך החילוק ובתהליך הדמוקרטיזציה בחברה המערבית ובטיפוח הליברליזם האינדיבידואלי (רהיינשטיין, 1972; נורטון וגליק, 1976; לוינגר, 1976).

השפעת תהליכי החיעוש על מבנה המשפחה ותפקידיה

שינוי המערך החברתי והכלכלי בתהליך החיעוש, מאופיין בין השאר ביציאת תפקידי הייצור אל מחוץ לגבולות המשפחה, וכך הועתקו אל מחוץ לגבולותיה מקורות העבודה והקיום הכלכלי שלה. בני המשפחה יצאו לעבוד מחוץ לגבולות יחידת המשק הביתית הכפרית. פונקציות המשפחה הצטמצמו, וחלקן הועברו למוסדות חברתיים שמחוצה לה. המשפחה הפכה בראשיתו של התהליך להיות יחידת צריכה, ותפקידיה העיקריים התרכזו בהולדה ובגידול הילדים, ובסיפוק צורכי המין והצרכים האמוצינוליים.

1 עלייה משמעותית בשיעור הגירושין נמצאה גם בקרב הקהילה היהודית בארצות הברית, אם כי שיעור זה נמוך בהרבה מזה הקיים באוכלוסייה הלאיהודית. כאן קיימת הבחנה בין הציבור היהודי החילוני לבין הציבור האורתודוכסי. השיעור הנמוך ביותר נמצא בקרב זה האחרון, אם כי גם בציבור זה קיימת מגמת עלייה משמעותית.

יצאת בני המשפחה לעבודה מחוץ לבית ומבנה חלוקת העבודה החוץ-משפחתית, ובעיקר העובדה כי התיעוש פתח בפני הנשים הזדמנות לעבודת חוץ, היו בעלי השפעה בשני תחומים: (1) בהרחבת הקשרים הכלכליים, התעסוקתיים והחברתיים מחוץ למשפחה. (2) במערך חיי הנישואין ובחלוקת העבודה הפנים משפחתית. בכך אפשר לראות את אחד היסודות הראשונים לשינויים האידיאולוגיים הקשורים במעמד ובזכויותיהן של הנשים בחברה בתקופות מאוחרות יותר. היבט נוסף להשפעת תהליך התיעוש על המשפחה מעלה ארנייל (1973, עמ' 258). לדעתו, כניסת החברה האנושית לעידן המכונה והתיעוש הביאה להתייחסות לייצור האנושי לא כאל חבר במשפחה, או אפילו לא כאינדיווידואל, אלא פשוט כאל "כח עבודה". הווה אומר, ניטרול המימד האישי-רגשי כלפי היחיד — מימד בסיסי בקשרי נישואין ובחיי משפחה.

תהליכי התיעוש והעיוור הביאו לניתוק יחידים ויחידות משפחה מן המשפחה המורחבת, בהתאם לצורכי התעסוקה החדשים שחייבו ניידות כח העבודה מן הכפרים והאיזורים החקלאיים, לאזורי התעשייה העירוניים. כך נפגמה השלמות והאחדות של המשפחה. ניתוק המשפחה הגרעינית מן המשפחה המורחבת החליש את כוחה של המשפחה הגרעינית. המשפחה המורחבת שימשה רשת תומכת למשפחה הגרעינית, מפקחת, מווסתת ומאזנת בקשייה ומתחיה.

הניתוק מן המשפחה המורחבת והיציאה לחיים ולעבודה מחוץ לגבולותיה הפיזיים והחברתיים של המשפחה, בתנאים חדשים ובחברת אנשים חדשים, הביאו ליצירת מערכות קשרים חדשות. חשיפת המשפחה לקשרים יותר רחבים, גם אם יותר שטחיים, תרמה כלשהו להתרופפות באחדות המשפחתית ובמערך קשרי הנישואין.

תהליך החילון (סקולריזציה)

כל דיון בשאלת העלייה בשיעורי הגירושין, מחייב התייחסות לתהליך החילון העובר על חלקים נרחבים של החברה האנושית. בתהליך זה נחלשו הנורמות הדתיות כמקור של פיקוח חברתי, ונחלשו המוסדות הדתיים. בעקבות זאת נמצא אי סובלנות כלפי סמכויות ומסגרות המוסר המסורתיות — מוסדות הדת והמשפחה. מבחינה פורמאלית ליגלית, התפתחו מערכות חוקים אזרחיות במקום או במקביל למערכת הנורמות או המצוות הדתיות כתחום חיי הנישואין והמשפחה. אלה מאפשרות היום להשיג גירושין בקלות יחסית בכל מדינות העולם המערבי² (צ'סטר, 1977).

החלשת כוחן של הנורמות הדתיות משמעותית גם לגבי התרופפות מגבלות המוסר המיני. שוב אין החברה החילונית רואה בקיום קשרי מין מחוץ למסגרת המשפחה תופעה חריגה ובלתי נסבלת. וכך, האפשרות למצוא סיפוק לצורכי המין מחוץ למסגרת המשפחה מהווה גורם נוסף בשחיקת ערך המשפחה ובאובדן איכות קדושתה.³

2 ניתוח זה אינו מספק כשמתייחסים לעלייה בשיעור הגירושין בציבור היהודי הדתי ואפילו החרדי. בארץ ובחו"ל, גם אם שיעור זה נמוך מן המצוי בחברה הכללית. נושא זה ודאי ראוי לעיון נפרד.

3 כדאי להזכיר בהקשר זה, כי המושג קידושין, המבטא את הנישואין ביהדות, מקורו מן השורש קדש, ונודע לכטא ולהדגיש את גישת היהדות באשר לקדושת מוסד הנישואין והמשפחה (פרייד, 1968; ווקסמן, 1980).

החברה התעשייתית הקימה ופיתחה מערכת של מוסדות חדשים, הממלאים פונקציות מתחרות לאלו של המשפחה — מוסדות חינוך, מוסדות לבילוי שעות הפנאי, וכו'. מוסדות החינוך הולכים ומרחיבים את היקף פעילותם, הן מבחינת משך הפעילות — שעות רבות יותר של שהייה בבית הספר (יום לימודים ארוך, יום שהות ארוך, פנימיות, בתי תלמיד, וכו'), והן מבחינת תכני הפעילות. מערכת החינוך על מגוון שירותיה, מנסה ללמד ולהכשיר את הילדים לעסוק בתחומים שבעבר המשפחה הכשירה אותם לכך — מלאכת יד, בישול, בדיק בית, וכדומה. בכך מחליש המוסד החינוכי את כוחה של המשפחה. העדר הסכמה חברתית ברורה לגבי הפונקציות שהמשפחה צריכה למלא כיום, והחלשת כוחה וצמצום תפקידיה של המשפחה, מחלישים את מחויבות ההורים כלפי ילדיהם, וכך גם את מחויבותם למשפחה כאל יחידה בעלת אחדות ושלמות. גם שירותי הרווחה שהתפתחו, ואשר תכליתם להעניק ליחיד סיפוק צרכים בחיי היומיום וביטחון סוציאלי לעתות מצוקה, מיידיות או עתידיות, מהווים גורם בניטרול כוחה של המשפחה לגבי היחיד. המשפחה אינה מהווה עוד "עיר מקלט" בלעדית לבניה בעתות מצוקה וכמאבקם בעולם שמחוץ למשפחה. מערכות השירותים החברתיים מספקים תחליף, ולו רק חלקי, למשפחה לסיפוק צרכים אלה — מועדוני הגברים, ארגוני הנשים, חוגים שונים, גם אנשי מקצועות הסיוע המציעים את שירותיהם לכול, ומשתמשים במגוון שיטות טיפול וייעוץ, המכוונות לחזק את היחיד ולשפר את תפקודו במעגלי חייו השונים, מהווים במידה רבה תחליף למסגרת ולפונקציות המשפחה בכל הנוגע להיותה מקור כוח ליחיד, גב ובסיס לפורקן מתחים, לביטוי רגשי, להתחלקות ולשותפות. כך גדלה והולכת תלותו של היחיד במערכות חברתיות לסיפוק צרכיו ובטחונו; וככל שתלותו של היחיד במשפחתו מצטמצמת, קל לו יותר להינתק ממנה או לפרק אותה.

הארכת משך הנישואין

יש המנסים לחלות את עליית שיעור הגירושין בשתי עובדות חברתיות בנות העידן התעשייתי. האחת — ירידת גיל הנישואין, והשנייה — העלייה בתוחלת החיים. שתי עובדות אלה מאפשרות היום משך נישואין ארוך יותר מאשר בעבר. היום מעריכים את משך הנישואין בכ־40 שנה בממוצע, בעוד משך הנישואין הממוצע בעבר היה 15 עד 20 שנה. לטיעון זה יש להתייחס בהסתייגות, משום שהנתונים הסטטיסטיים מצביעים על כך כי לפחות כ־30% מן הגירושין מתרחשים בתוך 5–8 שנות הנישואין הראשונות, ושיעורם יורד עם העלייה במספר שנות הנישואין. אמנם נמצא עלייה בשיעור הגירושין לאחר שנות נישואין ממושכות (15–20), אולם עלייה זו מתונה יחסית לעלייה בשיעור הגירושין בכ־10 השנים הראשונות לנישואין.

גורמי הניידות והארעיות

בניתוח התוצאות החברתיות של עידן התיעוש, מציין טופלר (1974) את גורם הארעיות כאחד מ"תוצרי" עידן זה. ארעיות זו נתפסת כבעלת משמעות עמוקה, ויש לה השלכות מרחיקות לכת במישורים שונים של חיי החברה והיחיד. נראה לי כי חשוב לזכור ניתוח זה

של טופלר בהקשר לדיונו שלנו במאמר זה. התיעוש והטכנולוגיה המתפתחים הביאו לייצור חומרים ומוצרים חדשים, והייצור ההמוני הביא להזלחתם. התפתחה גם רשת ענפה של מוצרים קלים לשימוש קצר מועד, או אף חד פעמי, המקלים על היחיד בחיי היומיום. לדעת טופלר, השימוש במוצרים אלה משפיע על רדידות בזיקתו של היחיד לחפצים. רדידות זו משפיעה גם על מערכות התייחסותיו האחרות — מקומות ובני אדם.

האדם המודרני אינו צמוד לבית, למקום מגורים ולמקום עבודה. לא עוד גדל האדם בעיירה או בכפר הקטן שבו נולד, שבו נולדו וגדלו גם הוריו, ובו מצא את קיומו, הקיס בו משפחה וגידל את ילדיו. מבנה התעסוקה והכלכלה, מוטיב ההישגיות והקידום המאפיין את חיי האדם המודרני, מביאים אותו לנוע תכופות מתפקיד לתפקיד, מארגון לארגון ומקום מגורים אחד למשנהו. וכך מוצא את עצמו האדם הנייד בתהליך של התרופפות קשרים וניתוקם, ושל יצירת קשרים חדשים. היקף הקשרים גדל בתהליך זה, אולם אלה שטחיים יותר, פחות משמעותיים וקלים יותר לשחיקה ולניתוק. שטחיות הקשרים הבינ-אישיים, והאפשרות ליצור קשרים חדשים, עלולה להיות משמעותית לגבי דפוס היחסים בתוך המשפחה — יחסים יותר שטחיים, העדר מחויבות טווח ארוך, העדר זיקת יחד ושותפות, ויצירת קשרים תחליפיים מתוך למשפחה.

גורם מסייע לתהליך אפשרי זה נמצא בניידות הכרוכה במבנה הכלכלה והמסחר בעל האופי הבין-לאומי המתפתח. אנו חיים היום בעולם בין-לאומי — כלכלה ומסחר, קשרים פוליטיים, חברות בין-לאומיות, החלפת ידע (כנסים מקצועיים בין-לאומיים) וכו'. המימד הבין-לאומי שבחינו מביא בני אדם להעדרות תכופה מן הבית והמשפחה לפרקי זמן שונים. הרצון והצורך לקחת חלק בפעילויות אלה, ועם זאת לספק את הצרכים השונים גם בעת ההעדרות מן הבית והרחיק מן המשפחה, מוליכים לחיפוש אחר קשרים ארעיים. עתים, יצירת הקשרים חורגת מעבר לסיפוק הצורך המיידי ומהווה ביטוי לשאיפה לחופש אישי, לשחרור מכבלים, לביטוי הזכות לבחירה חופשית, לאוטונומיה ולאי תלות — שאיפות ששאבו את כוחן, נבנו והתגבשו על רקע ערכי הליברליזם האינדיווידואלי, שקנה לו מקום בעולם המערבי המודרני. ולכן אתייחס בהמשך. לקשרים ארעיים אלה עלולות להיות השלכות על הקשר בין בני הזוג במשפחה. אם בראשיתו של התהליך "זכות" זו של יציאה מן הבית לצורך קידום אישי היתה שמורה לגברים בלבד, הרי בהמשך ראו עצמן גם הנשים כשירות ליהנות מזכויות אלה.

איריאל השינוי והחדשנות

"זכות" זו, השמורה לבני שני המינים, שואבת כוחה גם מן הגישה החברתית הרווחת היום, המקדשת את השינוי והחדשנות, ומעדיפה אותם על פני השמרנות והמסורתיות. השינוי והחדשנות הפכו לערך כשלעצמם, מבלי להתייחס ליעדי השינוי והחדושים — שינוי לקראת מה, או שינוי לשם מה? — אין הגדרה ברורה גם לא בקרב העובדים הסוציאליים או בעלי המקצועות הקרובים, הרואים עצמם כ"סוכני שינוי". גישה חברתית זו, המעודדת שינוי חברתי ומתייחסת בנימה של שלילה למה שנחפס כשמרני, מהווה סיכון למסגרת הנישואין והמשפחה, כמסגרת שמרנית ביותר ומתמשכת אולי יותר מכל מסגרת חברתית אחרת.

בהקשר לכך כדאי להזכיר את ההשקפה הפלוראליסטית המקובלת היום כ"פתרון" לבעיות של הטרוגניות לאומית, דתית, תרבותית, תחת קורת גג גיאוגרפית-מדינית אחת. השקפה זו, שבשמה נתבעים אנו לטובלנות, לקבלה ולהבנה של השונה והנבדל מאתנו, יש בה כדי לסייע ללגיטימציה שנותנת החברה לפירוק הנישואין, ובמידה מסוימת לנסיגות ליצירת מסגרות משפחתיות תחליפיות — קומונה, משפחות חד מיניות, הורות ללא נישואין, וכדומה.

המאבק לשוויון זכויות האישה

נאמר כבר כי החיעוש פתח בפני הנשים הזדמנויות ואפשרויות לעבודה מחוץ לבית ולמשפחה. ראינו בכך ראשיתו של תהליך שהביא לשינוי אידיאולוגי, התובע אמניציפציה של האישה בחברה ובמשפחה.

יציאת האישה לעבודה הפכה אותה לשותפת בכח העבודה היצרני והשירותי במשק ובכלכלה, גם אם שותפות זו אינה מלאה. עבודת האישה מאפשרת לה מעמד חברתי וכלכלי עצמאי משלה. תלותה בבעלה אינה עוד כשהיתה. העובדה כי גם מערכת החינוך, על כל שלביה, פתוחה כיום בפני הנשים, ויותר נשים רוכשות השכלה, והשכלה יותר גבוהה, מגבירה את עצמאותן גם בתחום נקיטת עמדה ודעה בשאלות חיים וחברה שונות. עמדותיה העצמאיות מהוות לעתים מקור לחיכוך ותחרות בין בני הזוג על רקע אידיאולוגי.

תהליך התחרות וההישגיות — אחד מסימני ההיכר של החברה המודרנית — החל לתת אותותיו גם בתוך מסגרת המשפחה. תחרות מתנהלת בין בני הזוג על מעמד חברתי, על יוקרת תפקיד מחוץ למשפחה, על מעמד זכויות בתוך המשפחה, ועל האופי ודפוס חלוקת העבודה. מאבק האישה לשוויון ריאלי, ולא רק לשוויון פורמאלי בין המינים, בנושאי פוליטיים, חברתיים ותעסוקתיים, מילא תפקיד נכבד בתהליך ערעור יחסי המשפחה, בהציגו ובהבליטו את אי השוויון גם בחיי המשפחה ואת נחיתותה של האישה במערך המשפחתי. מאבק זה היה מלווה בדרישה לשינויים תחקיקתיים לטובת הנשים בנושאי אישות, זכויות לגירושין, ולמעמד כלכלי הנובע מכך.

מאבק האישה להישג אישי הוא בין הגורמים לצמצום מספר הילדים במשפחה או למניעת ילודה ברבות מארצות המערב. מגמה זו מצמצמת את המחוייבות ההדדית של בני הזוג זה לזה, ומקלה על ניתוק הקשר המשפחתי, בעיקר כשזה נתפס כמעכב את הקידום האישי של אחד מבני הזוג. מאבק זה של הנשים קיבל גיבוי וחיווק בתהליך שינוי הערכים החברתי הכולל.

תהליך הדמוקרטיזציה וגישת הליברליזם האינדיווידואלי

תהליך הדמוקרטיזציה והליברליזם האינדיווידואלי קידשו את האוריינטציות הערכיות של מימוש עצמי, אושר היחיד, האוטונומיה של הפרט, הספונטניות — ערכים שעמדו בניגוד לערכים המסורתיים של קונפורמיות וחובה (גליק, 1977).

הדגשנו את זכויות היחיד — אנו מדברים היום על זכויות הילד, זכויות האישה, זכויות המיעוט. ניסינו לעגן זכויות אלה בהצהרות לאומיות ובין-לאומיות, ובחקיקה כזאת או אחרת. הקמנו ארגונים לאומיים ובין-לאומיים להגן על זכויות אלה.

בהדגישנו את מושג הזכות והחופש, איבדנו את מושג החובה והאחריות. האינדיווידואליזם הגואה, שהעמיד את היחיד וזכויותיו מעל לכול, האפיל על החובה כלפי הזולת. אבד האיזון בין צורכי העצמי לצורכי האחר, המשפחה, הכלל, ובין תפיסת הזכות לתפיסת החובה והאחריות. תולדת אקלים חברתי ערכי זה, היא המתירנות הרווחת בתחומי חיים וחברה שונים, שמשמעה שחרור ממגבלות ואי הצבת גבולות לשם הבטחת חירותו המירבית של היחיד. לחירות זו זכאים בני הזוג במסגרת המשפחה וזכאי גם הילד בתוך ומחוץ למשפחה. הוכרה והוצהרה זכותו של הילד לאושר אישי ולביטוי עצמי.

פולק (1964) גורס, כי חרדת ההורים בהתייחס להצבת גבולות לילדיהם היא תוצאה ישירה מאקלים חברתי זה, וממנה נובעת מתירנות בגידול הילדים והלאה לעבר המגמה, המקבלת חינוך מדפוזי חיים וחברה אחרים, של החלשת סמכות ההורים. כך, לטענתו, גדל ציבור הנכנס לחיי הנישואין בצפייה לקבל מבלי לתת. חיי הנישואין בנויים על יסוד של קבלה ונתינה, של הדדיות ושותפות. אוריינטציה של קבלה ללא נתינה מביאה לחוסר הסתגלות לחיי המשפחה, ואינה מבטיחה יציבות והתמדה בחיי הנישואין.

את אובדן האיזון בין צורכי העצמי לצורכי האחר, וההדגש החברתי על זכויות היחיד, אפשר להבין על רקע ההסטוריה של ניצול ושיעבוד הפרט במשך הדורות. אובדן איזון זה מבליט את טיבה של "המטוטלת החברתית", לנוע מקיצוניות אחת לשנייה כמצבים של אי נחת חברתית. טיבה של תנועת מטוטלת זאת מסבירה לנו את הגישות הפמיניסטיות הקיצוניות לשחרור מלא של הנשים גם מכבלי החובה המשפחתית. אלה באו אחרי דורות, שבהן היתה האישה רכושו הבלעדי של הגבר, ומשוללת זכויות משפטיות, חברתיות, וכלכליות משל עצמה.

כך נבין גם את ההתפתחות המקיפה של שירותי הרווחה על רקע הסטוריה של מצוקה, חולי ובערות המונית במשך דורות.

התוצאות החברתיות של הגירושין

המימד השני של דיוננו מתייחס לתוצאות החברתיות ולחגובה החברתית למגמת הגידול בשיעור הגירושין.

בניתוח התגובות החברתיות לגירושין ניתן להבחין במעין ויכוח אידיאולוגי המתבטא בשתי גישות קיצוניות (ואטנברג וריינהארט, 1979). האחת רואה את הבעיה כטרגדיה חברתית, כתופעה פאתולוגית, המצביעה על אי בשלות חברתית. במרבית המשפחות הגרושות האישה ממשכה להחזיק בילדים, ובהתאם לגישה זו, משפחה המונהגת על-ידי אישה היא ביטוי לכשלונה של החברה בעבר וסיכון לכשלון בעתיד. גישה זו מנסה להצביע על קשר בין התפרקות המשפחה לבין התגברות תופעות חברתיות שליליות — התמכרות בני נוער לסמים, אלכוהוליות, ומכאן להגברת הפשיעה על צורותיה השונות.

הגישה השנייה רואה בגירושין וכמשפחה המונהגת על-ידי האישה, דרך הסתגלות הכרחית ובריאה לרשישות ולמבנה החברה התעשייתית המודרנית, וכשלב טבעי בהתפתחות החברתית.

אפשר לחלוק על תפיסה דיכוטומית נוקשה זו. לא התאוריה "הפאתולוגית" ולא התאוריה של "ההסתגלות" מספקות הסבר מספיק לתופעה, ואינן מורות על כיוון נאות להתמודדות

אתה. גישת "הפאתולוגיה" אינה מביאה בחשבון את התהליכים החברתיים והערכיים במכלול חייה של החברה, ואילו גישת "ההסתגלות" מקבלת את הגירושין כדרך של הסתגלות חיובית, ללא ניסיון למצוא דרכי הסתגלות אחרות תוך כדי שמירה על שלמות המשפחה. בכך נותנת גישה זו לגיטימציה לתופעת הגירושין, ואפילו חורגת קמעא לעבר אידיאליזציה שלה.

הסובלנות כלפי גירושין

סביר להניח כי ימצא מיתאם חיובי בין גידול שיעור הגירושין לבין גידול הסובלנות כלפי גירושין, יותר אנשים מכירים באורח אישי את הנושא, בעקבות גירושין במשפחתם, או במעגל החברתי הקרוב. ועם המעורבות הישירה, מתפתחת הבנה וקבלה כלפי הנושא. באופן כללי ניתן לומר, כי הגירושין שוחררו מכמה מהקונטוציות השליליות, ויש לכך ביטויים שונים במערך החברתי. למשל, הגירושין אינם עוד בבחינת הפרעה ליחיד בקריירה המקצועית שלו או בדרכו הפוליטית, כפי שהיו בעבר.

ניטעת התחושה שלגיטימציה כללית זו לתופעה מבטיחה אישור חברתי גם ליחיד המתגרש; אולם כאן אנו נתקלים במצב חברתי מעניין — למרות שהגירושין כתופעה חברתית מתקבלים כהבנה וסובלנות, הרי היחס כלפי היחיד המתגרש, שונה. ההתמחדות היום-יומית מעמידה את בעלי הניסיון בפני מציאות המאופיינת בהעדר תמיכה מספקת מצד הסביבה — אין תמיכה פסיכולוגית והתמיכה הפיזית והכלכלית מעטה. מבחינתו של היחיד, ובעיקר מבחינתה של האישה הגרושה, תגובת הסביבה למצבה אם אינה שלילית, הרי לפחות היא מאוד אמביולנטית. רבות הגרושות הרואות את עצמן כמי שאיבדו את מעמדן החברתי וסובלות מבידוד חברתי. ההתייחסות המקבלת היא רק כמעגלים מוגבלים ומצומצמים.

כאן ראוי להדגיש את ההבדל בגישה החברתית כלפי הגבר הגרוש לבין זו המכוונת כלפי האישה הגרושה (ריד, 1970; וויס, 1979; אדאם, 1979; מק-קיי, ווילדינג וויק, 1972).

מצד אחד נתפס הגבר הגרוש כאנוכי ובלתי מתחשב, וכמי שמהווה איום פוטנציאלי, ולעתים גם אקטואלי, על משפחות אחרות. עם זאת הוא זוכה בהילה מסוימת של גבריות, תעוזה, נחישות החלטת ויוזמה בגין גירושין. לא זה מצבה של הגרושה. היא נתפסת כמידה רבה כאשמה בכשלון הנישואין — בין אם במישרין ובין אם בעקיפין.

הגבר הישראלי הגרוש מבוקש למדי ב"שוק הנישואין", למרות העובדה כי תשלום המזונות לילדיו מוכיח עליו בנסותו להקים משפחה חדשה. האישה הגרושה, בעיקר זו המגדלת את ילדיה, אפשרויותיה להתקשרות חדשה לצורך נישואין מוגבלות יותר; הן בשל הסטיגמה החברתית המוטלת עליה, והן ובעיקר בשל המגבלות הפיזיות והכלכליות הקשורות בהחזקתה בילדים. ואכן, משך הזמן החולף בין הגירושין של הגבר לנישואיו מחדש קצר פי שניים מזה של האישה הגרושה.

מחקרים שבדקו עמדות חברתיות כלפי בני אדם גרושים (מק-קיי, ווילדינג וויק, 1972), מדווחים כי מצופה מן הגבר הגרוש המגדל את ילדיו (רק אחוז קטן מן הגברים הגרושים מחזיקים בילדיהם), כי ימשיך לעבוד מחוץ לבית וימלא את הפונקציות האינסטרומנטליות. לצורך תפקידי הטיפול והפונקציות האקספרסיביות הוא יעסיק מטפלת. לעומת זאת, מצופה מן האם הגרושה להמשיך לטפל בילדים ולמלא את התפקיד האקספרסיבי, ובנוסף לכך לעבור גם למילוי תפקידים אינסטרומנטליים — לפרנס, לבצע עבודות בית בעלות אופי וסטאטוס

גברי, או להיות תלויה בסיוע ציבורי — מצב הפוגע בטטאטוס החברתי שלה ומטיל עליה תווית של תלות, נזקקות ואי־אונות.

האם הגרושה סובלת מתחושה קבועה של עומס־יתר. וייס (1979) מציג את מצב המשפחה החד הורית בתפקודה, כמצב של מיעוט כח אדם ביחס לחקן; תפקוד המאופיין בעומס־יתר של אחריות ועשייה, ועומס־יתר אמוציונלי.

מעבר להרגשת העומס, מכבידה על הנשים הגרושות בעיית הבדידות החברתית, הרגשת פחיתות הערך העצמית כהיותן יוצאות מן היחידה החברתית הזוגית. לדעתן, כל סגנון חיים החורג מהנורמה זוכה לגינוי חברתי. חגובה זו שונה מן התגובה החברתית כלפי האלמנה. המוות מעורר אהדה, הודות והתחשבות. הגירושין מעוררים אמביוולנציה ומבוכה.

השפעת הגירושין על המשפחה

אין זה קל להגדיר או לקבוע את המידה והעוצמה של השפעת הגירושין על המשפחה, בשל ריבוי המשתנים המתערבים הפועלים בכל משפחה נתונה (מצב כלכלי, רשתות תומכות, התנהגות ההורים בתהליך הגירושין, דת ומסורת, וכו'). לפיכך הגירושין אינם בעלי משמעות אחידה לכל המשפחות — לא לגבי בני הזוג ולא לגבי הילדים (היל, 1958; וולרשטיין וקלי, 1979). ואכן השוני בממצאי מחקרים שונים הבוחקים את השפעת תוצאות הגירושין על בני המשפחה, ובעיקר על ילדים, מורים על כך (פופ, האלוול ומולר, 1976). עם זאת, ניתן ללמוד ממגוון המחקרים, כי לגירושין יש השלכות על כל אחד מארבעה המימדים הבסיסיים במבנה המשפחה — מימדים שמציעים לנו גלאסר ונאוורה (1965):

1. המשימה שהמשפחה צריכה לבצע.

2. התקשורת — בתוך המשפחה ומחוצה לה.

3. הכוח והסמכות — כלפי פנים וכלפי חוץ.

4. המבנה האפקטיבי והרגשי.

ניתן לומר כי שיווי המשקל בכל אחד מן המימדים מופר, והמשפחה הנשארת לאחר עזיבת אחד מראשיה, מתמודדת עם הצורך להגיע לאיזון מיבני ותפקודי מחדש. המערכת המשפחתית חייבת להגיע להתאמה מיבנית ותפקודית מחדשת של כל חלקיה הנותרים. כתוצאה מכך מתחייבת התארגנות חדשה, לעתים נדרשים שינוי ברפואי התקשורת, יש צורך בחלוקת תפקידים חדשה, ובמבנה שונה של יחסי הכוח והסמכות.

יכולת המשפחה הגרושה להתארגן מחדש בכל המימדים ולהגיע לאיזון מחדש, היא פונקציה של פוטנציאל האנרגיה הקיים בה, וכיוון הפעילות והתנועה של פוטנציאל זה. כשהאנרגיה מופעלת מתוך אוריינטציה לעבר, ומנחים אותה כעס, סכסוך, עוינות, צער ואשמה — קשה יותר דרכה של המשפחה להתארגנות מחדשת ולשיקום עצמי. כשהאנרגיה הקיימת מופעלת מתוך אוריינטציה לעתיד — יצירת דפוסי חיים חדשים, מבנה וחלוקת תפקידים, תקשורת, מבנה סמכות ברור וכדומה — סיכויי המשפחה לשיקום עצמי ולהשתלבות חברתית, טובים יותר.

באופן כללי נתפסו קבוצת המשפחות הגרושות הן בהשוואה למשפחות רגילות והן בהשוואה למשפחות החד-הוריות ככלל, כקבוצה ברמת סיכון חברתי מובהק. היא פגיעה בתחום החברתי והכלכלי, בעיקר אותן משפחות שמקורן בשכבות חברתיות-כלכליות נמוכות.

מדו"ח שפרסם המוסד לביטוח לאומי (רוטר וקרן יער, 1974), אנו לומדים כי תחולת העוני בקרב המשפחות החד-הוריות היא גדולה בהרבה בהשוואה לכלל האוכלוסייה. רמת השכר של אמהות במשפחות חד-הוריות, קובע הדו"ח, מבליט את שכרה הנמוך של האישה בהשוואה לשכרו הממוצע של הגבר, וכולט במיוחד שכרן הנמוך של הגרושות. משפחות אלה בולטות בפגיעותן ובנחיתותן גם כתנאי הדיור — צפיפות דיור גדולה יותר בהשוואה למשפחות דו-הוריות.

ואשר לילדי המשפחות הגרושות — אלה תלויים ברוכ המקרים בפרנסת האם, ובאחוז קטן יותר — בסיועו של האב. נתוני הדו"ח מורים על כך כי שיעור בני הנוער (14–17) בני משפחות חד-הוריות בארץ הנמצאים במסגרות מוסדיות, גדול בהרבה משיעורם הכללי באוכלוסייה. עובדה זו, וכן חשיפתם של ילדי המשפחות החד-הוריות לפגיעות, היא בעלת השלכות לגבי סיכויי ההשתלבות וההצלחה של הילדים במערכת החינוך הפורמאלי, על כל הסיכונים — המידיים והעתידיים — הנובעים מכך.

חשוב לציין כי נתוני הדו"ח הנוכרי, אינם מבחינים בין אוכלוסייה משכבות חברתיות כלכליות שונות, לפני הגירושין ולאחריהם. אולם על יסוד מחקרים ונתונים אחרים, אנו יכולים להניח כי נמצא הבדלים כאשר למידת הפגיעות בנושא הדיור, החינוך וההשכלה בין ילדי משפחות גרושות משכבות חברתיות-כלכליות שונות. זאת כמובן יש לחקור בנפרד וביתר יסודיות.

תפקידיה של החברה כלפי המשפחות הגרושות

החברה הישראלית ומערכת שירותי הרווחה שלה, כמו כל חברה אחרת המתמודדת היום עם תופעת הגירושין, חייבת להכיר בכך כי לעתים הגירושין הם האופציה היחידה העומדת בפני משפחה כמשבר, או לפחות מבחינת בחירה של הרע במיעוטו. ולפיכך, אם אנו כחברה רוצים להבטיח השתלבות של בני המשפחות הגרושות, ובעיקר של הילדים, בחברה, עלינו להבין את מגוון הצרכים של משפחות אלה (הרמיון ופינקל, 1974; ווקסמן, 1980). בשלושה מישורים חייבת החברה לפעול — במישור המחקר, במישור המניעה ובמישור ההענות לצרכים.

מישור המחקר — למרות המחקרים הרבים שנערכו בעולם המערבי בנושא הגירושין (שלזינגר, 1978), עדיין רב הנסתר — במיוחד בארץ בה מעט מאוד נחקר כל הקשור להיבט החברתי של הנושא. יש ללמוד יותר על הגורמים הספציפיים לגירושין; על משמעותם ותוצאותיהם של הגירושין בקבוצות חברתיות שונות ובתוך הקבוצות; על השינויים בדפוסי המוסדות והשירותים החברתיים הניתנים לציבור זה; על התייחסותם לנושא, ועוד. רק בדרך זו נוכל להגיע להבחנות ואבחנות שיטתיות יותר, ולדרכים רבות וטובות יותר להתמודד עם הבעיה ותוצאותיה.

מישור המניעה — אין ספק כי למערכת החינוך ולמערכת השירותים החברתיים יש תפקיד מכריע בטיפוח ערכי המשפחה ובהחזרת עטרת המשפחה ליושנה. במסגרת מערכת החינוך עלינו לפעול למען חינוך לחיי משפחה: יש להקנות ערכים וידע בתחומים כגון מהי משפחה, הייבטים השונים של חיי משפחה, דרכי תקשורת במשפחה, סבלנות וסובלנות, שותפות והתחלקות באחריות ובחובות כבזכויות, ועוד.

ובמסגרת השירותים החברתיים — יש מקום להרחבת רשת הייעוץ לחיי משפחה לבני נוער, לזוגות צעירים ולמשפחות במשבר במסגרת התחנות שליד המחלקות לשירותים חברתיים ובמסגרת המרכזים הקהילתיים.

מישור ההענות לצרכים — יש להתייחס באורח דיפרנציאלי לצרכים של קבוצות שונות של משפחות. יש להבטיח לאמהות הגרושות קיום כלכלי נאות וסידור העסוקתי הולם, תוך הבטחת סידור מתאים לילדיהן. יש להבטיח גישה נוחה לשירותים השונים כמתחייב מתנאי חייהן של האמהות. יש לסייע בארגון של חיי היומיום ומשק הבית — בין בייעוץ ותמיכה ובין בסידורים טכניים שונים (ארגון קורסים לעבודות בדק בית קלות, ארגון "סיירות טכניות מתנדבות", וכדומה). יש להרחיב ולפתח את היקף פעולתם של שירותי הייעוץ המשפטי — לפני הגירושין ואחריהם. יש מקום לפתיחות ולמתן סיוע נפשי, חברתי ולימודי לילדים במסגרת בתי הספר. וכן ליצירה ולטיפוח של מסגרות חברתיות מתאימות, במסגרת המלחמה בבדידות ההורה הגרוש.

סיכום

יש רבים המעלים לאחרונה את השאלה האם מעיד כל האמור לעיל על "פשיטת רגל" של מוסד המשפחה, וכי אולי זה הזמן ליצירת מודל חדש של המשפחה, שיהיה בו יותר התאמה לתקופה בה אנו חיים — היינו יצירת מוסדות חלופיים למשפחה. אינני מקבלת גישות אלה. במשך דורות הוכיח עצמו מוסד המשפחה כמוסד יעיל לדאגה להמשכיות הפיזית והקיומית של החברה, כמוסד השותף להעברת המורשת התרבותית והחברתית, כמוסד חיברות יעיל, וכמוסד חיוני לסיפוק צרכיו של היחיד בן המשפחה. למרות חולשתו היום — חולשה מיבנית ותפקודית — לאור הגורמים שהועלו, המסקנה צריכה להיות שונה. תוקפו וערכו של מוסד המשפחה לא פג, ויש לעשות למען חזוקו. יש להביא לאיוונו מחדש, תוך התחשבות בצורכי כל בני המשפחה על רקע השינויים החברתיים המתרחשים בו.

גישה אופטימית זו נשענת על כמה יסודות:

- א. העובדה כי נמצא שיעור גבוה של נישואין מחדש בקרב הגרושים, מעיד על הצורך שמרגישים אנשים, גם אלה ש"נכשלו" בנישואיהם הראשונים, בקיום מוסד המשפחה במתכונתו המקורית.
- ב. כל הנסיונות שנעשו בעולם המערבי, פחות מכך בישראל, ליצור מבנים חדשים של משפחה — לא עלו יפה. הנסיונות לתחליפי משפחה — קומונות, חילופי זוגות, משפחות פוליגמיות, נישואי שרשרת, משפחות חד מיניות וכדומה (סוסמן, 1977), הוכחו עד כה כנסיונות קיקיוניים. הם ירדו מהבמה החברתית באותה תנופה בה עלו, ומצאו אחיזה רק בקבוצות חברתיות מצומצמות ושוליות.
- ג. הקולות הרבים הנשמעים לאחרונה והתובעים חזרה לאיזון מחדש "יותר שפיות" בנושא הליברליזם האינדיווידואלי, לנסיגה מההדרגה היתרה על זכויות הפרט ומשחרור הפרט מאחריות; והמדגישים את "כשלון" שירותי הרווחה בנושא זה. רבים קוראים

לחינוך מחדש של היחיד לחובה ולאחריות, ולטיפוח מחדש של ערכי המשפחה וערכים חברתיים.

קולות אלה הולכים ורבים בין אנשי מקצועות הסיוע, בקרב מחנכים, פוליטיקאים, אנשי מדיניות סוציאלית, ו"סתם" אזרחים (יעיד על כך הכנס הארצי השנתי של איגוד העו"ס שנערך בשנת תשמ"ב, שבמרכזו עמד נושא האחריות).

ד. הנסיגות שנעשים, אם כי הם ראשוניים ולא די מגובשים, לפיתוח תכניות לחיזוק המשפחה. למשל, הרחבת רשת התחנות לייעוץ בחיי משפחה, ליד המחלקות לשירותים חברתיים; פיתוח ועיבוד תכניות לחינוך לחיי משפחה בבתי ספר על יסודיים, וכדומה.

ה. ואחרון — הזכרתי את טיבה של "המטוטלת החברתית"⁴, בנועה מקיצוניות אחת לשנייה. ניתן להאמין כי כשם שטיבה של המטוטלת לנוע מכוח חוקי הפיסיקה מקיצוניות אחת לשנייה, עקב דחיפה או טלטלה חזקה, הרי אחרי אותה טלטלה היא נעה בתנועה איטית יותר לעבר המרכז, עד לעצירתה הסופית. כך המטוטלת החברתית: לאחר תנועתה החזקה מקיצוניות אחת לקיצוניות אחרת, היא תמצא את דרכה אל המרכז — לקראת איזון מחדש.

4 תיזה זו של "המטוטלת החברתית" המוצעת במאמר זה, מחייבת פיתוח נוסף, ניתוח דיון. לא כאן המקום לעשות זאת, וכודאי אשוב להציג בהודמנות נאותה בהקשר לנושא הנדון במאמר זה ובהקשר לנושאים הבהריים אחרים.

מקורות

- טופלר, א., *הלם העתיד* (תרגום). תל אביב: עם עובד, ספריית אופקים, 1974.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, תנועה טבעית, סדרת פרסומים מיוחדים 675. לוח 38: גירושין לפי יבשת לידה, תשמ"ב, 1982.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, *שנתון סטטיסטי לישראל*, 1982. מס' 33, לוח ג/2, עמ' 75.
- פרס, י. וכץ, ר., *משפחה ומשפחתיות בישראל*, מגמות, 1980, כ"ו, 1, עמ' 37-55.
- רוטר, ר. וקרז'יער, ח., *משפחות חד-הוריות בישראל*. המוסד לביטוח לאומי, 1974.
- Adam, J. & Adam, M., *Divorce, How and When to Let Go*. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1979.
- Chester, R. (ed.), *Divorce in Europe*. The Netherlands. Interuniversity Demographic Institute (N.I.D.I.), Belgium, 1977.
- Freid, J. (ed.), *Jews and Divorce*. New York: Ktav Publishing House Inc., 1968.
- Fuchs, L.H., *Family Matters*. New York: Warner Books, 1974.
- Glasser, P. & Navarre, E., Structural Problems of One Parent Family, *Journal of Social Issues*, Jan. 1965, pp. 98-109.
- Glick, P., Individualism, Society and Social Work, *Social Casework*, Dec. 1977.
- Hermione, D. & Finkel, E., The Single Parent: A Growing Challenge to Communal Service, *Journal of Jewish Communal Service*, Spring 1974, pp. 251-256.
- Hill, R., Social Stresses on the Family, *Social Casework*, Feb.-March 1958, pp. 139-158.
- Lewinger, G., A Socio-Psychological Perspective on Marital Dissolution, *Journal of Social Issues*, 1976, 32, 1, pp. 21-47.
- MacKay, A., Wilding, P. & Vic, G., Stereotypes of Male and Female Roles and their Influence of People's Attitude to One Parent Families, *The Sociological Review*, 1972, 20, 1.

- Norton, A.J. & Glick, P., Marital Instability: Past, Present and Future, *Journal of Social Issues*. 1976, 32, 1, pp. 5-20.
- O'Neill, W.L., *Divorce in the Progressive Era*. New York: New Viewpoints, A Division Franklin Watts Inc., 1973.
- Pollak, O., The Broken Family. in: Cohen, N.E. (ed.), *Social Work and Social Problems*. New York: National Association of Social Workers, 1964, pp. 321-339.
- Pope, H. & Mueller, C.W., The Intergenerational Transmission of Marital Instability — Comparison by Race and Sex. *Journal of Social Issues*. 1976, 32, 1.
- Reed, A., *The Woman on the Verge of Divorce*. London: 1970.
- Rheinstein, M., *Marriage Stability, Divorce, and the Law*. Chicago and London: University of Chicago, 1972.
- Schlesinger, B., *The One Parent Family. Perspective and Annotated Bibliography*, University of Toronto Press, 1978.
- Sussman, M. (ed.), *Non-traditional Family Forms in the 1970's*. Minnesota: National Council on Family Relations, 1972.
- Wallerstein, J. & Kelly, J., Children and Divorce: A Review. *Social Work*. Nov. 1979, 24, 6, pp. 468-475.
- Wattenberg, E. & Reinhardt, H., Female Headed Families: Trends and Implications, *Social Work*. Nov. 1979, 24, 6, pp. 460-467.
- Waxman, C., *Single Parent Families: A Challenge to Jewish Community*. New York: The National Jewish Family Center of the American Jewish Committee, 1980.
- Weiss, R.S., *Going it Along*. New York: Basic Books, Inc., 1979.